

Иљас Хаџибеговић

ЕТНИЧКА СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА ТУЗЛЕ ЗА ВРИЈЕМЕ АУСТРОУГАРСКЕ ВЛАДАВИНЕ (1878–1918)

Захваљујући погодном географском положају и открићу богатих сланих извора по којима је и добила име (турски туз = со), Тузла је од 16. вијека била повремено средиште зворничког санџака (округа). У 19. вијеку она је ту своју функцију потпуно учврстила и постала најзначајнији политички, привредни (занатлијско-трговачки), саобраћајни, вјерски и културни центар сјевероисточне Босне. На крају османске владавине имала је око 5.000 становника и спадала међу неколико највећих градова у Босни и Херцеговини. Њена етничка структура тада није одударала од осталих градских насеља у покрајини, јер је муслиманско становништво чинило три четвртине тузланског грађанства, српско се приближавало једној петини, а све остало једва је достигало пет процената. (У свим босанскохерцеговачким градовима тада муслиманско становништво чини преко 70%). И по својој социјалној структури Тузла се уклапала у општи просјек покрајине. Њено становништво осигуравало је изворе прихода из пољопривреде, занатства и трговине, а извјестан број се бавио и застарјелом експлоатацијом сланих извора. Зависно од конфесије, становништво Тузле живјело је у одвојеним дијеловима града гдје су се налазиле и њихове вјерске институције (муслиманске џамије и мектеби, православна црква, митрополија и основна школа, католичка црква и школа). Заједничка им је била чаршија (пословни дио града) у којој су занатлије и трговци обављали своје послове, а грађанство и сељаштво из околине снабдијевало се потребном робом.

Без обзира на традиционалну основу коју је затекла аустроугарска окупација 1878. године, улога Тузле у привредном и политичком животу

Босне и Херцеговине, у наредним деценијама, постајала је све значајнија. Њен привредни развитак заснивао се на богатим лежиштима соли и угља и великим могућностима пољопривредне производње у ширем подручју. Политички и стратешки значај одредио јој је положај најистуренијег окружног града двојне монархије према, Србији која је цијело врјеме била »кост у грлу«
цјелокупне тадашње југословенске, па и балканске политике Аустро-Угарске. Све ове околности значајно су утицале и на промјене у етничкој и социјалној структури становништва града Тузле, па отуда она за науку представља веома интересантан примјер у Босни и Херцеговини.

* * *

За истраживање етничке структуре становништва у Тузли најзначајније изворе представљају аустроугарски пописи становништва обављени 1879, 1885, 1895. и 1910. године, затим различити извјештаји органа власти, те привредно-комерцијални листови и календари. С обзиром на то да су споменути пописи вршени по различитим принципима и да је готово до посљедњег довршавања организација градских општина (1879. има их 43, а 1910. 66), добијени подаци не могу се увијек упоређивати, јер досљедно не прате промјене у етничкој и социјалној структури, нити се односе на исти територијални оквир појединих градова. Те слабости главних извора отежавају и изучавање етничке структуре у Тузли.

Градска општина Тузла имала је 1885. године 1.577 кућа (1.902 стана), 1895. године 1920 (2191 стан) и 1910. 2053 куће (2465 станова). Од 1885. до 1895. године, број кућа се повећао за 343, а број станова за 289. Након пописа 1895. године, од тузланског среза основани су градски и селски срез, па је дошло до промјене територијалног оквира градског подручја, из којег су искључена четири околна села: Грабовица Турска, Росовац, Солина и Вршани, који су 1895. године имали 216 кућа са 167 станова (55 кућа није настањено). У исто вријеме, у градско подручје уврштена су индустријска насеља Лукавац и Симин-Хан, који су имали укупно 77 кућа са 197 станова (5 кућа ненастањених). Овом промјеном број кућа у градском подручју је смањен за 139, а број станова је повећан за 30, што показује да су у индустријским насељима подизане куће са више станова. Реалан прираст кућа од 1895. до 1910. износио је 227, а станова 441. То значи, од 1885. до 1910. године, број кућа у Тузли се увећао за 570 или 36,14%, а број станова за 730 или 38,38%. У истом раздобљу, број становника је порастао за 5.084 или 70,72%, што значи да је готово двоструко брже растао број становника од броја кућа и станова. Године 1885, на један стан долазило је просјечно 3,78 цивилних становника, а 1910. тај број се повећао за 4,98 лица. Тиме је у граду знатно повећана густина насељености и актуелизирана стамбена изградња за смјештај великог броја

досељеника (чиновници, војници, пословни људи, радници и др.). Уз оријентални изглед града ницале су нове »европске« управне, пословне и стамбене зграде, а на периферији, у индустријским насељима живјеле су радничке породице у једноставно саграђеним кућама (преко 70 у Креки, Симин-Хану и Лукавцу), са више малих станова и спаваоница за нежењене раднике. За разлику од ових, у најљепшим дијеловима града подизане су чиновничке и официрске зграде у псеудобарокном и псеудоренесансном стилу. На тај начин се постепено формирала нова физиономија града, у којој се мијешала аутохтона босанска, оријентална и европска архитектура, а његове четврти нису биле само етнички и вјерски, него и класно структуриране.

* * *

На демографска кретања у Тузли, као и цијелој Босни и Херцеговини, за вријеме аустроугарске управе најјаче су дјеловали успостављање мира и правног поретка, нова привредна активност и миграције становништва.

Прираштај становништва у Тузли од 1879. до 1910. године:

година:	1879.	1885.	1895.	1910.	Прираштај	1879-1910.
број:	5.119	7.189	10.227	12.273	7.154	= 140%

У наведеном раздобљу, прираштај градског становништва у Босни и Херцеговини износио је 64% и био је једнак прираштају укупног становништва. Међутим, окружни градови (Сарајево, Бањалука, Бихаћ, Мостар, Травник и Тузла) имали су прираштај 91%, који је за 27% био већи од просјечног прираштаја градског и укупног становништва. Тузла је више него двоструко премашивала просјечни прираштај свих градских насеља и за око 50% прираштај окружних градова. Највећи прираштај у њој забиљежен је од 1885. до 1895. године, што је било условљено, осим повећањем природног прираштаја, великим досељавањем становништва које је подстакнуто успостављањем жељезничке везе Добој-Симин-Хан, отварањем солана и рудника угља у Креки и других индустријских предузећа.

На формирање нове етничке структуре у Тузли најснажније је дјеловало усељавање странаца. Према попису из 1885. године, када су они први пут пописани, у Тузли је живјело 653 грађанина поријеклом изван граница Босне и Херцеговине (статистика их биљежи као странце), од којих је 526 било из аустријске и угарске половине Монархије и 127 из других држава. Они су тада чинили 9,1% тузланског становништва. У наредној деценији, број странаца у Тузли повећао се за 1772 (273,3%) или годишње просјечно за 177 људи (27,13%). Тада су досељеници по поријеклу били готово равномјерно распоређени на аустријску (1135) и угарску (1140) половицу, а број из других држава повећао се на 150 људи. Они су

1895. године чинили 23,7% тузланских грађана. У наредном периоду, од 1895. до 1910. године, интензитет досељавања странаца био је знатно смањен. За 15 година, број странаца се повећао за 1624 (67%), или просјечно годишње 108 лица (4,46%). Тада је број досељеника у Тузли нарастао на 4.049 лица, од којих је било из аустријске половине 1731, из угарске 1965 и других држава 353, што је укупно чинило 33% тузланског становништва. Укупи прираштај у Тузли од 1879. до 1910. године износио је 7154 лица, од чега је на странце отпадало 4.049 (56,6%) и на домаће 3.105 (43,4%), што јасно указује да је на демографски раст Тузле у овом раздобљу више утицао странац – досељеник него домаћа популација. Ако се овдје дода још 1680 војника (1910), који су били смјештени у граду, онда се добија потпуна слика о присуству страног елемента, веома хетерогеног вјерског, етничког и социјалног састава.

*Вјерска структура становништва у Тузли**

	1879.	1885.	1895.	1910.	прираштај 1879-1910. у %	Просјек. окр. гра.
муслимани	3.918	5.171	5.984	5.859	1941 = 49,5%	37,23
православни	947	1.072	1.447	1.975	1029 = 109,0%	102,86
католици	237	795	2.358	3.877	3640 = 1535, 8%	476,76
јевреји	17	134	360	269	252 = 1482,3%	234,58
остали	-	17	78	292	-	
	у процентима ±					1879-1910.
муслимани	76,54	71,93	58,51	47,74	-28,80	-19,94%
православни	18,50	14,91	14,15	16,10	-2,40	+ 1,15%
католици	4,63	11,06	23,06	31,59	+ 26,96	+ 16,41%
јевреји	0,33	1,87	3,52	2,19	+ 1,86	+ 1,72%
остали	-	0,23	0,76	2,38	+ 2,38	-

Од 1879. до 1910. године, све конфесије у Тузли биљежиле су пораст већи од просјечног за све градове у Босни и Херцеговини, само су разлике у повећању католичког и јеврејског становништва биле 4 односно 6 пута веће него код укупног градског становништва покрајине. Ова појава није била условљена само привредним просперитетом Тузле, него и њеним политичким положајем. Иако је муслиманско становништво имало релативни прираштај од 49,5%, оно је у укупном проценту градског становништва Тузле опало са 76,54% на 47,74% и изгубило апсолутну већину у граду. Ову појаву условила су два основна фактора – промјена територијалног оквира града и усељавање великог броја странаца, припадника разних конфесија, односно нација. Искључивањем четири поменута села, из градског среза је отишло укупно 1029 лица, од којих су били: муслимани 951, православни 28 и католици 50, док је у индустријским

*У свим аустроугарским пописима становништва утврђивана је вјерска а не национална структура становништва, што је било у складу са спровођењем националне политике у Босни и Херцеговини.

насељима која су прикључена граду, од укупно 1.020 лица, било: муслимана 27, православних 134, католика 602 и грко-католика 31. У овим насељима било је смјештено и 226 војника. На тај начин је нова организација тузланског градског среза непосредно утицала на смањење муслиманског становништва у њему за 924 лица или за преко 16%, док се истовремено број православних повећао за 106, католика за 602 и грко-католика за 31 лице. Осим тога, након анексије Босне и Херцеговине 1908. године, дошло је до новог таласа иселавања у Турску, којим је био захваћен и дио тузланског муслиманског становништва. Православно становништво имало је релативно висок прираштај, али је у укупном становништву Тузле опало за близу три процента. Умножавање католичког и јеврејског становништва у овом граду премашило је све околне градове у покрајини, осим Сарајева. Њих је 1910. године било око 15 пута више него у првим годинама аустроугарске окупације, тако да су достигли једну трећину укупног градског становништва. У вјерску структуру Тузле улазе протестанти (аугзбуршке и хелветске вјероисповијести) и грко-католици (унијати).

Иако је у Босни и Херцеговини религија била оквир за формирање нација, на основу вјерске структуре не може се стварати етничка слика градског становништва у Тузли. Ово се посебно односи на припаднике католичке и протестантске вјероисповијести, јер су они припадали различитим нацијама. Према попису из 1910. године, подацима о вјерској структури могуће је придодати и податке о матерњем језику и поријеклу тузланског грађанства.

*Матерњи језик и поријекло тузланског становништва
 1910. године*

Матерњи језик	поријекло				Свега
	Босна и Херц.	аустри- јска пол.	угарска п.	иностран.	
српскохрватски – хрватскосрпски	8.209	279	1.036	131	9.655
њемачки	11	575	587	61	1.234
чешки	5	388	19	3	415
мађарски	9	14	255	2	280
пољски	2	196	12	2	212
словеначки	–	166	14	–	180
италијански	1	74	5	100	180
шпански	66	–	7	7	80
словачки	–	6	30	8	44
бугарски	–	–	–	16	16
русински	–	27	–	–	27
албански	–	–	–	14	14
турски	1	–	–	6	7
француски	–	4	–	1	5
румунски	–	2	–	1	3
руски	–	–	–	1	1
свега	8.304	1.731	1.965	353	12.353

Према истом извору, извјестан број лица научио је друге језике: српскохрватски 102, њемачки 211, мађарски 17, италијански 21, француски 11, турски 55, арапски 15, руски 2, енглески 1, други 24.

Из наведених података види се да је 1910. године 78,16% тузланског грађанства говорило српскохрватски – хрватскосрпски језик и да је од њиховог укупног броја 85% било поријеклом из Босне и Херцеговине, а 15% из сусједних југословенских земаља (Далмација 279, ужа Хрватска и Словенија и Војводина 1.036; Србија и Црна Гора 131). Тим језиком су говорили Срби, Хрвати и Муслимани. Осим Нијемаца, њемачки је био матерњи језик 269 Јевреја Ашкеназа, а шпански за Сефарде који су, углавном били домаћег поријекла (до тада су протекла око три и по вијека од њиховог доласка из Шпаније) и знали су српскохрватски језик. Мада су босанскохерцеговачки Муслимани често називани »Турци« турски језик био је матерњи само за 7 лица, од којих су 6 поријеклом из Турске, а још свега 55 лица научило је овај језик. У том контексту интересантна је појава у источниобосанским срезовима да многа села и засеоци уз име носе и озиак »турско«, »српско«, »католичко«. У тузланском сеоском срезу 1910. године уписано је 170 села од којих 45 имају такве назнаке (22 »турска«, 14 »српска«, 9 »католичка«), док се назнаке »муслиманско« и »хрватско« готово никако не појављује, што је израз традиционализма у појмовном апарату, а посебно наслијеђене, специфичне затворености у вјерским заједницама и разлика у њиховој просвјетној и културној традицији све до почетка XX вијека.

* * *

По социјалној структури становништва Тузла је спадала међу 25 градова (од 66) у Босни и Херцеговини у којима је више од половине грађана налазило изворе егзистенције изван пољопривреде. У њој је 1885. године било 2.094 одраслих мушкараца који су привређивали. Од тога, на аграрно становништво отпадало је 669 лица (31,9%), а 1425 (68,1%) бавили су се разним пословима изван пољопривреде – занатством, трговином и највише, најамним радом. Наредни попис, из 1895. године, утврдио је само социјалну структуру аграрног становништва, па се она може упоређивати с подацима из 1910. године. У оба пописа у Тузли су забиљежене три групе аграрног становништва: земљопосједници са кметовима и без кметова, слободни сељаци и остало пољопривредно становништво (беземљаша). Од пољопривреде као главног извора прихода живјело је 1895. године 3.345 лица или 32,7% укупног градског становништва, а 1910. године 2.555 (20,8%). Опadaње броја пољопривредног становништва у Тузли за 11,9% није било условљено новом привредном активношћу, него знатно више искључивањем поменутих села из градског подручја, у којим је 95% становника живјело од пољопривреде и спадало у категорију слободних сељака, док у прикљученим индустријским насељима ниједан становник није живио од пољопривреде. Док су се скупи-

не слободних сељака и беземљаша у граду смањиле са 2.979 лица (1895) на 1.317 (1910), слој земљопосједника се уселјавањем истовремено увећао од 72 на 203 домаћинства, или од 366 на 1.238 лица и приближавао се половини укупног аграрног становништва у граду.

*Национална структура аграрног становништва у
Тузли 1910. године*

		број домаћинстава	број лица
Земљопосједници са кметовима	Муслимани	96	589
	Срби	1	6
Земљопосједници без кметова	Муслимани	99	618
	Срби	6	22
	остали	1	3
Слободни сељаци	Муслимани	188	1.087
	Срби	3	21
	Хрвати	8	48
Остало аграрно стаиовиштво	Муслимани	12	85
	Срби	—	40
	Хрвати	3	36

Од пољопривреде је живјело 40,60% укупног муслиманског, 4,50% српског, 2,16% хрватског и 0,54% осталог становништва. Муслимани су чинили 93,11% градског аграрног становништва. Наведени подаци указују да се муслиманско грађанство, прије свега његова грађанска класа, чији је репрезентант земљопосједник и трговац, формирало великим дијелом на основама аграрне привреде, што никако није био случај код других етничких скупина у граду Тузли. Интересантно је да је у Тузли, изузимајући муслиманско становништво, изостао интерес за земљишни посјед. П. Ровињски наводи, 1879. године, да у Тузли има један Србин који посједује 40 кметских селишта, конач са вртом и хан и још четворица који имају од једног до пет кметова. Очигледно је да су српски трговци задњих деценија османске владавине куповином долазили до кметских селишта, што указује да је тада и у овом крају кметско селиште доносило солидне приходе. Након окупације 1878. године, српски и други трговци нису били заинтересовани за куповину кметских селишта и друге слободне земље, тако да је овдје, изузимајући Муслимане, био прекинут процес преласка земље из руку традиционалног полуфеудалног земљопосједничког слоја у руке трговачког и другог новог грађанства, »homines novi«.

Паралелно са аграрном, у Тузли се формирала ситнозанатлијска и трговачка основа муслиманског и српског грађанства, којој се временом придружује бројан слој најамних радника. Иако су муслиманске занатлије и трговци били најбројнији, они у Тузли нису били најмоћнији економски фактор. Уз муслиманске земљопосједнике, економски водећи слој, у Тузли се прије окупације формирала јака српска трговачка чарши-

ја, која је своју економску снагу знатним дијелом градила на традиционалним пословним везама са сусједном Србијом. На овим везама подигао се и извјестан број муслиманских трговаца који су се раније доселили из Србије.

Након аустроугарске окупације, српски и муслимански трговци морали су се окренути домаћем тржишту, јер је Земаљска влада издала инструкције пограничним срезовима на Дрини да се пасошким, санитарним, царинским и свим другим мјерама онемогући промет преко босанско-српске границе. Иза таквих инструкција крио се страх нове власти од национално-политичког дјеловања Србије у Босни и Херцеговини, па су ова ограничења строго провођена. Иако је нагло прекинута трговачка размјена између Босне и Херцеговине и Србије (1882. размјена је износила 2,615.073 динара, а 1903. 236.197 динара или преко десет пута мање) и елиминисане пословне везе тузланских трговаца у оба правца, српско и муслиманско трговачко грађанство одржало се све до краја 19. вијека као водећи трговачки слој у граду. Према првом попису судски протоколисаних трговачких фирми, који је обављен на основу Трговачког закона из 1883. године, од укупно 64 радње (1883-1886) на српске је отпадало 41 (64,1%), на муслиманске 17 (26,5%) и на све остале 6 (9,4%). Поткрај вијека (1899), од 57 најзначајнијих трговачких радњи Србима је припадала 31 (54,3%), Муслиманима 22 (38,6%) и осталим 4 (7,1%). Од тада се постепено мијења етничка структура најзначајнијих протоколисаних фирми у Тузли, међу које су, осим трговачких, уврштени разни други послови – веће занатске радње, мања предузаћа, апотеке, хотели и сл. Од укупно 129 фирми које су протоколисане до 1917. године било је 36 (27,9%) српских, 50 (38,8%) муслиманских и 43 (36,3%) осталих, претежно јеврејских. Од 1901. до 1917. године, протоколисано је 105 нових фирми, од којих је било: српских 21, муслиманских 43 и осталих 41 (доминирају јеврејске радње – Сефарди и Ашкенази). То значи да већина традиционалних српских и муслиманских трговаца није издржала конкуренцију досељеника, било да се ради о странцима или домаћим људима – који су се брзо прилагођавали новим потребама тржишта и постајали носиоци нове, специјализоване трговине. Извјестан број угледних српских трговаца, који су се истицали у национално-политичком раду био је на разне начине онемогућаван и уништен политичком репресијом, нарочито послје сарајевског атентата 1914. године.

Традиционално домаће муслиманско, српско и хвратско занатлијско грађанство у Тузли, као и у цијелој покрајини, само се мањим дијелом укључивало у нове привредне токове и успијевало да своју производњу технички и комерцијално прилагоди новим захтјевима тржишта. Огромна већина (око 85%) радила је без најамне радне снаге и на стари начин. Према званичним подацима, у Тузли је 1885. године било 353 »фабриканата, трговаца и занатлија«, а 1905. године у граду је забиљежено 565 самосталних занатлија, међу којима су били најбројнији Муслимани (за које је карактеристично да продужавају традицију ситног бал-

канско-оријенталног занатства). Под утицајем више фактора, као што су недостатак капитала и државних мјера за унапређење занатства, конкуренција јефтине индустријске робе, пресецање размјене са Србијом, а посебно промјена навика и укуса код домаћег становништва, велики број старих занатлија остављен је без зараде и потиснут на периферију привредног живота, присиљен да се понуди као најамни радник или исели.

Међу традиционално тузлаиско градско становништво спадао је бројан слој помоћних радника, надничара и слугу. Према попису из 1885. године било их је 679 и чинили су око трећине свих лица која привређују. Многи од њих су, иако отварања модерних солана, рудника и других индустријских предузећа, напустили своје полуеснафско привређивање и уврштавали се у модерне соларе, рударе, индустријске и друге раднике.

Под утицајем промјене власти и развоја нове привредне активности, Тузла је доживљавала модернизацију која се неминовно одражавала и на измјену њене етничке структуре. Ново, досељеничко тузланско грађанство, припадници разних народа из Монархије и других држава, а мањим дијелом и домаће, било је у социјалном смислу представљено војском, чиновништвом, пословним људима и радницима. Претходици су чинили војници и чиновници који су били најважнији фактор за успостављање аустроугарске власти у окупираном подручју. Први су у потпуности били поријеклом изван граница Босне и Херцеговине, а други у огромној већини. Због изузетног стратешког значаја Тузле према Србији и Југоистоку, у граду је било смјештено близу једне четвртине укупне аустроугарске војске стациониране у Босни и Херцеговини. У њој је 1885. године био смјештен један од четири батаљона, 1895. године број активних војника нарастао је на 807, а 1910. године на 1.680, да би се пред избијање рата енормно повећао. Официри су у економском и друштвеном смислу чинили веома значајан слој новог грађанства. Чиновништво у окупираном подручју, осим политичке подобности, морало је знати њемачки језик, па се нова власт није могла ослонити на бивше турско ни на домаће чиновништво, ако га је уопште било. Највиша чиновничка мјеста попуњавана су аустријским Нијемцима и, у мањој мјери, Мађарима. С обзиром на то да је нови управни апарат морао саобраћати са домаћим становништвом, његови носиоци су бар донекле морали разумјевати његов језик. Због тога су у Тузли, као и у цијелој покрајини, међу чиновништвом преовлађавали припадници славенских народа – Чеси, Пољаци, Словенци и други, а у мањој мјери досељени Хрвати и Срби (до рата, уз домаће, они су чинили 82-85% укупног чиновништва). Домаће српско, хрватско и муслиманско становништво запошљавано је, готово искључиво, на најнижа мјеста у чиновничкој хијерархији. Нешто повољнији положај домаћих људи у чиновничким занимањима наступио је након изласка прве генерације матураната тузланске гимназије (основана 1899), а посебно после анексије Босне и Херцеговине, када је ово питање постало актуелан политички захтјев грађанских странака. Број чиновника у Тузли брзо се умножавао и вјероватно је премашивао просјек

покрајине, који је од 80-их година XIX вијека до првог свјетског рата износио 700%. Према попису из 1885. године, у Тузли је било запослено 68 чиновника, 21 свештеник, 12 учитеља и 4 здравствена радника. Овим пописом били су обухваћени само државни чиновници, тако да њиме није обухваћен извјестан број чиновника из ерарних и приватних предузећа, који су као и државни били истог поријекла. С обзиром на то да не располажемо прецизним подацима, може се претпоставити да је у разним окружним и среским уредима, школама, вјерским институцијама, ерарним и приватним предузећима било запослено од 1300. до 1500. људи. Они су уз официре и пословне људе били главни конзументи »европске« робе и носиоци европског друштвеног и културног живота и утицаја у Тузли. У ову »вишу« категорију новог тузланског грађанства ушао је извјестан број домаћих људи који су се школовали у тузланској гимназији и на универзитетима у Монархији и изван ње (Београд, Цариград) и успјешнији трговци и пословни људи.

Трећу групу досељеничког грађанства чинили су пословни људи које је у Тузлу привукао привредни развој и бројне погодности које су им нудиле аустроугарске власти. Пружана им је разноврсна помоћ приликом отварања трговачких и занатлијских радњи, грађевинских фирми, и услужних радионица, хотела, апотека и сл. Осим трговаца, који су отварали специјализоване радње за подмиривање потреба бројних досељеника и војске, у Тузлу су се усељавале занатлије разних струка: грађевинари, лимари, столари, месари, пекари, тапетари, гостионичари итд., уз које су тузлански младићи изучавали модерне занате. Док су у новој трговини предњачили Јевреји, у занатству су били заступљени припадници више народа – Чеси, Пољаци, Италијани, Нијемци, Мађари итд.

Привредни развој Тузле био је праћен концентрацијом најамне радне снаге око већих предузећа. Била је домаћег и страног поријекла и представљала је праву мјешавину народа и конфесија. С обзиром на то да је нова привредна активност захтијевала низ нових занимања којима се домаће становништво није бавило, предузећа су зависила од квалификоване радне санге из развијенијих покрајина Монархије и других држава. Радна мјеста неквалификованих и приучених радника попуњавана су градским помоћним радницима и надничарима и великим бројем сељака из околине, који постепено напуштају пољопривреду, али не и село. То се догађало и у другим крајевима и земљама гдје индустријализација није текла на класичан начин, него се развила као нови квалитет без традиције.

Према попису становништва из 1885. године, у Тузли је забиљежено 679 помоћних радника, надничара и слугу. Касније евиденције о радној снази у граду и непосредној околини показују знатан пораст, тако да се пред први свјетски рат рачуна са 2.500-3.000 радника, од којих је на домаће отпадало око 85% и на странце око 15%. Сва значајнија тузланска предузећа запошљавала су промјенљив број радника, међу којима је, такође, варирао однос домаћих и страних радника од 60% : 40% до 85% :

15%. У свим тузланским предузећима радио је извјестан број страних радника који су заузимали радна мјеста надгледника, дневничара, копа-ча и других квалификованих радника разних струка. Међу њима били су заступљени Нјемци, Чеси, Словенци, Пољаци и др. Већина домаћих рудара долазила је из хрватских и муслиманских села, док су соларски радници били већином Муслимани, јер су у том послу имали најдужу традицију. И фабрика соде у Лукавцу запошљавала је претежно муслиманско пољопривредно становништво из Лукавца, Бановића, Прокосовића и Модраца.

У радничким становима највећих тузланских предузећа могло је бити смјештено само око једне трећине радне снаге, док су сви остали живјели у околним селима и граду. На тај начин је нова привредна активност само једним дијелом утицала на промјену етничке и социјалне структуре у самом граду. Већина радника долазила је из хрватских и муслиманских села, а нова радничка насеља припадала су углавном досељеницима поријеклом изван Босне и Херцеговине и домаћим из других босанских крајева (нпр. рудари из Фојнице, Крешева и сл.). И на овом примјеру се јасно види да је нова привредна активност и укупна модернизација давала предност досељенику и он више утиче на етничке промјене у граду него домаћи људи, који се у њу укључују са ближе или даље периферије.

* * *

Тузланско становништво наслиједило је из османског периода затвореност просвјете и културе у оквиру вјерских заједница. Та традиција настављена је и за вријеме аустроугарске владавине, али је била прилагођена новим потребама националних покрета и изложена сталној при-смотри и политичком усмјеравању од стране власти.

Муслиманско свештенство је дуго времена пружало отпор европским утицајима и љубоморно чувало конзервативни систем образовања и одгоја у традиционалној вјерској школи. Почетне и најбројније муслиманске школе били су сибијан мектеби у којима се нису учили свјетовни предмети, па чак ни матерњи језик, нити писма латница и ћирилица, него »турско писмо« прилагођено за српскохрватски језик, »аребица«. Српско-православне школе развијале су се у оквиру црквено-школских општина и у њима је свјетовно образовање имало предност над вјерским. Ове општине имале су своју аутономнју и с правом су назване »својом државом у туђој држави«. Везане су углавном за градске средине и у њима се путем школе, књиге и других културно-просвјетних активности одгајала српска национална свијест. Због тога су српско-православне црквено-школске општине за вријеме аустроугарске владавине биле изложене сталним ограничењима од стране власти. Католичке школе радиле су, такође, у оквиру својих црквено-школских општина и биле везане за самостане и цркве. У њима је био наглашен вјерски одгој, али

су изучавани и бројни свјетовни предмети. Хрватска национална свијест у њима била је дуго занемаривана и почела се значајније развијати крајем 19. и почетком 20. вијека.

За вријеме аустроугарске владавине, у Тузли су постојале и народне основне школе које је оснивала држава и биле су засноване на међу-конфесионалном принципу. Тако се и у Тузли, након 1878. године, формирао мозаик вјерских (националних) и државних основних и средњих школа које су, свака са свог становишта, имале и посебне образовне и васпитне циљеве, тако да су непосредно утицале на просвјету и културу појединих етничких заједница. У граду су постојале: 2 народне основне школе, 12 мектеба, 1 православна и 2 католичке основне школе, Трговачка и Виша дјевојачка школа, Медреса и од 1899. године Гимназија.

Писменост становништва старијег од 7 година у Тузли 1910. године (латиница и ћирилица) према конфесионалној припадности.

конфесија:	писмених	неписмених
православни	1.187 (68,30%)	548 (31,70%)
муслимани	632 (13,50%)	4.025 (86,40%)
католици	2.631 (82,00%)	579 (18,00%)
остали	483 (88,20%)	65 (11,80%)
свега	4.933 (48,68%)	5.217 (51,32%)

Тузла је 1910. године била трећи град (иза Сарајева и Мостара) по проценту писменог становништва у Босни и Херцеговини. Различита просвјетна и културна традиција припадника разних народа условила је неједнак проценат писмености. У том погледу далеко је заостајало муслиманско становништво, а посебно његов женски дио. Од 2.203 муслиманки старијих од 7 година само је 15 (0,67%) било писмено. И код других народа, гдје је писменост била изражена високим процентом, жене су заостајале иза општег просјека своје заједнице, али су знатно премашивале просјек покрајине.

Непостојање демократских институција и политичких слобода у Босни и Херцеговини условило је специфичан развој културно-просвјетног и национално-политичког живота у Тузли. И у овом граду била је наглашена затвореност у вјерске и националне заједнице. До првог свјетског рата, у Тузли су основана 43 различита удружења – пјевачка, културно-просвјетна, спортска, економска, антиалкохоличарска, читаонице, струковна итд. – од којих само 18 није било засновано на националној основи. Међу националним друштвима било је: 8 српских, 5 муслиманских, 5 хрватских, 4 јеврејска, 2 њемачка и 1 чешко, а од 18 друштава без националне ознаке било је 8 радничких, 2 чиновничка и 8 осталих.

С обзиром на политички и стратешки положај Тузле према Србији, аустроугарске власти у њој биле су веома осјетљиве према раду српско-православне црквено-школске општине и формирању српских културно-просвјетних и других друштава. Осим сметњи при оснивању, српска удружења су распуштена у мају 1913. године, када су заведене изнимне мје-

ре, а након сарајевског атентата била су забрањена сва српска удружења, затворена школа, укинута сви листови и часописи и велики број књига које су имале било какве везе са српским народом и његовом културом. Упоредо с тим вршена је снажна политичка репресија на политичке противнике. До атентата 1914, за велеиздају је суђено 40 лица у Тузли, након атентата објешено је 19 лица, а кроз тузланске војне и цивилне затворе (1914-1918) прошло је 3.420 лица, углавном српске националности, од којих су многи узимани у таоце, отпремани у логоре широм Монархије, а на велеиздајничком процесу у Бихаћу (септембра 1915) суђено је 39 љака тузлаиске гимназије.

Политички живот у Тузли одвијао се у два правца: први је био укључивање домаћег становништва у институције нове власти, а други, развијање иницијатива у оквирима вјерских, националних и политичких покрета. Први је долазио од државе, одозго, а други иницијативом из народа. Као и у другим градовима и у Тузли су аустроугарске власти настојале да у свој политички систем интегришу најугицајније домаће људе, припаднике свих конфесија и нација. У почетку се радило о Муслиманима и Србима, а касније и о бројним досељеницима разних нација. Мањи број способних и лојалних људи намјештен је на нижа чиновничка мјеста и они су имали да смање јаз између народа и страних чиновника. Посебну функцију у политичком животу засновао на апсолутизму имала су градска вијећа у која су бирани представници свих конфесија. У градско вијеће Тузле бирао је 5-11 чланова, према броју и конфесионалној структури грађана, од којих је једну трећину именovala Земаљска влада. На челу градског вијећа налазили су се начелник и два подначелника које је, такође, именovala Влада. С обзиром на то да су Муслимани имали већину у Тузли, градоначелник је био стално Муслиман, а подначелници Србин и Хрват. Према начину избора и савјетодавним компетенцијама, ово вијеће није било демократска институција преко које би били изражени интереси појединих националних заједница и свих грађана, него, прије свега, институција која дјелује у народу на провођењу државне политике. Други видови политичког дјеловања били су законом забрањени, све до доношења Октобарског земаљског устава и пратећих закона 1910. године. Успостављени Сабор, састављен на основи веома компликоване комбинације вјерског, социјалног и вирилистичког куријалног система, није имао законодавну власт, нити је могао утицати на управне послове у земљи. Управо због апсолутизма, који је након анексије 1908. био нешто ублажен, политички живот почео се развијати унутар националних »неполитичких« друштва, а када се прешло на политичко организовање Срби, Хрвати и Муслимани у Тузли слиједили су матице својих националних и политичких покрета и странака.

* * *

За вријеме аустроугарске владавине (1878-1918) Тузла се постепено мјењала од традиционалног аграрно-занатлијско-трговачког у индус-

тријски град, са свим етничким, вјерским, социјалним, културним и цивилизацијским посљедицама. У традиционалну етничку, вјерску и социјалу структуру улази велики број досељеника из развијених покрајина Монархије и других држава. Национални троугао (Муслимани, Срби и Хрвати, већином досељеници) проширен је досељеним Нијемцима, Мађарима, Чесима, Пољацима, Словенцима, Јеврејима, Италијанима итд. Вјерски мозаик (ислам, православље и католицизам) попуњава се мојсијевцима, протестантима (аугзбуршке и хелветске вјероисповијести) и грко-католицима (уннјати). У граду постепено преовлађује свијет везан за модерна занимања – од војника и чиновника до интелектуалаца, пословних људи и радника који постају носиоци нове урбанизације и европског начина живота. Оријентални карактер града није се изгубио, али је добио неке европске карактеристике – нумерација кућа, називи улица, водовод, канализација, електрично освјетљење, архитектура итд. Под утицајем тих промјена, поједине вјерске заједнице у Тузли прерастају ранију историјску фазу готово искључивог вјерског утицаја и улазе у еру стварања модерних нација с културним, просвјетним, економским и политичким институцијама, које су биле могуће у постојећим друштвено-историјским и политичким условима.

Извори

Ortschafts und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und Hercegovina. (Штатистика места и гучанства Босне и Херцеговине). Sarajevo, 1880; Ortschafts und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und der Hercegovina nach dem Volkszählungs-Ergebnisse vom 1. Mai 1885 (Штатистика мјеста и житељства Босне и Херцеговине по попису народа од 1. маја 1885). Sarajevo, 1886; Hauptresultate der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 22. April 1895. (Главни резултати пописа житељства у Босни и Херцеговини од 22. априла 1895). Sarajevo, 1896; Резултати пописа житељства у Босни и Херцеговини од 10. октобра 1910. године. Сарајево, 1912.

Извјештаји о управи Босне и Херцеговине од 1906. до 1916. године. (Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina 1906–1916).

Verzeichniss sämtlicher in Bosnien und der Hercegovina handelsgerichtlich protokollirten Handelsfirmen zusammengestellt auf Grund der gerichtlichen Handelsregister, Sarajevo, im Oktober 1886. Библиотека Архива Босне и Херцеговине у Сарајеву.

»Bosnischer Bote« (Босански гласник) за године 1898–1918. Сарајево.

Литература

Ристо Бесаровић, *Из културне прошлости Босне и Херцеговине (1878–1918)* »Веселин Маслеша«, Сарајево, 1987.

Милорад Екмечић, *Друштво, привреда и социјални немири у Босни и Херцеговини, у Историја српског народа*, VI–1, Београд, 1983.

Ferdinand Hauptmann, *Die Österreichisch-Ungarische Herrschaft in Bosnien und der Hercegovina 1878–1918. Wirtschaftspolitik und Wirtschaftsentwicklung*. Graz, 1983. Исти: *Привреда и друштво Босне и Херцеговине у доба аустроугарске владавине (1878–1918)*, у *Прилози за историју Босне и Херцеговине II*, АНУБиХ, Посебна издања, књ. LXXIX, *Одјељење друштвених наука*, књ. 18. Сарајево, 1987.

Иљас Хаџибеговић, Постанак радничке класе у Босни и Херцеговини и њен развој до 1914. »Свјетлост«, Сарајево, 1980. Исти: Развој радничког покрета у Тузли за вријеме аустроугарске владавине (1878–1918), у Тузла у радничком покрету и револуцији. Књига прва. Тузла, 1979.

Мустафа Имамовић, Правни положај и унутрашњи политички развитак Босне и Херцеговине од 1878. до 1914. »Свјетлост«, Сарајево, 1976.

Џевад Јузбашевић, Језичко питање у аустроугарској политици у Босни и Херцеговини пред први свјетски рат. »Свјетлост«, Сарајево, 1973.

Томислав Краљачић, Калајев режим у Босни и Херцеговини (1882–1903). »Веселин Маслеша«, 1987.

П. Ровинский, Набљудения во время путешествия по Боснии в 1879 году. Нижняя Тузла (Долња Тузла), Журнал Министерства народного просвещения часть СС VIII, март 1880, С. Петербург, 1880, стр. 1-71.

Митар Папић, Школство у Босни и Херцеговини за вријеме аустроугарске окупације (1878–1918). Сарајево, 1972.

Ђорђе Пејановић, Становништво Босне и Херцеговине. Београд, 1955. Исти: Културно-просвјетна, хумана и социјална друштва у Босни и Херцеговини за вријеме аустријске владавине. Сарајево, 1930.

Божо Маџар, Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу. »Веселин Маслеша«, Сарајево, 1982.

Ferdinand Schmid, Bosnien und die Herzegovina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns. Leipzig, 1914.

Нусрет Шехић, Аутономни покрет Муслимана за вријеме аустроугарске управе у Босни и Херцеговини. »Свјетлост«, Сарајево, 1980.

Драгиша Трифковић, Тузлашки времеплов, I, II, III, Тузла, 1981, 1983, 1988.

Веленздајнички процес у Бањалуци. Зборник радова. Бањалука, 1987.

Iljas Hadžibegović

THE ETHNIC COMPOSITION OF POPULATION IN TUZLA DURING THE AUSTRO-HUNGARIAN RULE (1878–1918) (Summary)

During the Austro-Hungarian rule (1878–1918) Tuzla gradually changed its traditional agrarian, artisan and commercial aspects into an industrial town with all subsequent ethnic, religious, social, cultural and civilizational consequences. A large number of immigrants from the more developed provinces of the Monarchy and other countries moved into the town's traditional ethnic, religious and social structure. The basic national triangle (Moslems, Serbs and Croats, mostly settlers) became wider in scope with the newly settled Germans Hungarians, Czechs, Poles, Slovenes, Jews, Italians etc. The religious mosaic (Islam, Orthodoxy and Roman Catholicism) was filled in with Jews, Protestants (of the Augsburg and Helvetian confessions) and Greco-Catholics (Uniates). Gradually, the people connected with modern trades and occupations became dominant in the town – from military and civil servants to intellectuals, business people and workers. All of them brought a new urbanization and the European way of life. The oriental character of the town had not been lost, but it gained some European features – such as a house numeration, names of the streets, a running water and sewage system, electric light, architecture etc. Under the influence of these chan-

ges, some religious communities in Tuzla outgrew the former historical stage of almost exclusive religious authority, and entered the era of making the modern nations with the cultural, educational, economic and political institutions that were allowed to exist under the current socio-historical and political conditions.